

MAROSVÁRI ATTILA

történész, levéltáros
MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára
marosvari@vnet.hu

SZABÓ DEZSŐ TÖRTÉNÉSZPROFESSZOR PÁLYAKÉPE

Dr. Szabó Dezső 1924-től 1959-ig, tehát 35 éven át volt a debreceni egyetem történészprofesszora. A budapesti egyetemen szerzett történelem–latin szakos diplomát. Minden bizonnyal pártfogója, Marczali Henrik ösztönzésére kezdte el a Mohács előtti időszak magyar országgyűléseinek kutatását. Doktori disszertációját is e témából írta. Kiváló tanulmányi eredményeinek köszönhetően az egyetemet királyi aranygyűrűvel (sub auspiciis regis) fejezte be. Évekig középiskolában tanított, emellett 1912-től a budapesti tudományegyetem magántanára lett. 1924 februárjában nevezte ki Horthy Miklós kormányzó a debreceni egyetemen a középkor és újkor (egyetemes) történelem rendes egyetemi tanárává. Kutatásai középpontjában ekkor már a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kutatása állt. 1931-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Aránylag keveset publikált, tevékenységét inkább a középiskolai tanárképzésre összpontosította. Négy tanévben volt a bölcsészettudományi kar dékánja. Elévülhetetlen érdemei voltak az egyetemi oktatás 1944-es újjászervezésében. Ennek ellenére az új rendszerben többször is meghurcolták, s csak befolyásos tanítványai közbelépésének köszönhetette, hogy megtarthatta katedráját. 77 évesen vonult nyugdíjba. Az élete főművének tekinthető, A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában című munkájának 2. és 3. kötete máig megjelenésre vár.

Kulcsszavak: Szabó Dezső, Debreceni Egyetem, egyetemtörténet, bölcsészettudományi kar, dékán, történészprofesszor

DEZSŐ SZABÓ WAS PROFESSOR OF HISTORY AT THE UNIVERSITY OF DEBRECEN FOR 35 YEARS FROM 1924 TO 1959. He graduated from the University of Budapest with a degree in History and Latin. It was at the instigation of his patron, Henrik Marczali, that he began his research on the Hungarian assemblies of the pre-Mohács period. He also wrote his doctoral dissertation on this topic. Thanks to his excellent academic achievements, he graduated from the university with a royal gold ring of honour (sub auspiciis regis). He taught for many years in secondary schools and in 1912 became a privatdocent at the Budapest University of Science. In February 1924, Governor Miklós Horthy appointed him full professor of medieval and modern (universal) history at the University of Debrecen. At that time, his research was already focused on the Urbarium of Maria Theresa. In 1931 he was elected a corresponding member of the Hungarian Acad-

Beérkezett: 2024. 02. 15.
Közlésre elfogadva: 2024. 05. 15.
Copyright GERUNDIUM

emy of Sciences. He published relatively little and concentrated his activities on secondary school teacher training. He was the dean of the Faculty of Humanities for four academic years. He made an invaluable contribution to the reorganisation of university education in 1944. Despite this, he was repeatedly persecuted under the new regime and was only able to retain his chair thanks to the intervention of his influential students. He retired at the age of 77. The second and third volumes of his work, A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, which is considered the major work of his life, are still awaiting publication.

Keywords: Dezső Szabó, University of Debrecen, university history, faculty of humanities, dean, professor of history

Vannak történészek, akik életükben komoly karriert építettek, egyetemi katedráról tanítottak, s fontos kutatásokat végeztek, emlékezetüket mégsem őrzi méltó módon az utókor. Lehet elemezni ennek okait. Úgy tűnik, azok, akik nem teremtettek iskolát, nem honosítottak meg új kutatási elméleteket, vagy nem írtak átfogó szintéziseket, nehezebben íródnak be a magyar történetírás történetébe. E történészek közé tartozik Szabó Dezső professzor, debreceni egyetemi tanár (Makó, 1882. december 3. – Debrecen, 1966. október 4.) is, akit jobbadán ma már csak a 16–18. századi magyar történelem kutatói tartanak számon, s idézik alapkutatásait a 16. századi magyar országgyűlések, vagy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kapcsán. Az 1960-as években a marxista történetírás – Lederer Emma – még a „*magyar polgári történettudomány jelentősebb képviselői*” között tartotta számon,¹ Gunst Péter a Szekfű Gyula szellemtörténeti irányzatával szemben álló Marczali-féle hagyományos történetírói iskola képviselői közé sorolta,² a magyar historiográfia 21. századi új nagymonográfiáját megíró Romsics Ignác azonban – másokkal ellentétben – már a nevét sem tartotta szükségesnek megemlíteni.³ Ebben közrejátszhatott, hogy az életmű, amit az utókorra hagyott, máig csak részlegesen ismert.

Gyermekkor és tanulmányok

Makón született 1882. december 3-án. A keresztlési anyakönyvi bejegyzés szerint az Imre Dezső keresztnévet kapta, bár arra adat, hogy az Imre nevet is használta volna, csak elvétve található. Szüleiről keveset tudunk. Édesapja Szabó István (1855–1902) – akkor még – ácsmester, édesanyja Bittó Julianna (1855–1945) volt, aki nyilván a ház-

¹ LEDERER Emma, *A magyar polgári történetírás rövid története* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969), 165, 180.

² GUNST Péter, *A magyar történetírás története* (Debrecen: Csokonai kiadó, 2000), 239.

³ ROMSICS Ignác, *Clio búvóletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel* (Budapest: Osiris Kiadó, 2011).

tartást vezette.⁴ A család a kisfiú születésekor a Révai utca 2. számú házban élt, amely a Bittó család tulajdonában állt.⁵ Dezső öt éves volt, amikor szülei megvásárolták a Páva utca 1. szám alatti házat. Ez a ház jóval közelebb volt a belvároshoz, a forgalmas Szegedi utca sarkán, ami arra utal, hogy az édesapa bevételei lehetővé tették az anyagi előrelépést. A ház egyébként 1971-ig volt a Szabó család tulajdonában. Ekkor a szomszédos ingatlanokkal együtt a városi tanács kisajátította, hogy az összevont telkeken felépítse a ma is álló Szegedi utca 11–13. szám alatti társasházat.⁶

Szabó Dezső az elemi tanulmányait követően három évig a makói államilag segélyezett községi polgári fiúiskolában tanult.⁷ Miután 1895-ben megnyílt az állami főgimnázium, szülei – mint fizetős tanulót – ide írták be. Ez megint a szülők polgárosodásának és anyagi jólétének jele volt. Az édesapa, aki ekkor már – 1886-tól 1901-ig – „borméréssel” foglalkozott,⁸ azaz kocsmáros volt, megtehetette, hogy a város legjobb iskolájában taníttassa értelmiségi pályára szánt tehetséges fiát. Dezső így az akkor induló iskola legelső és legmagasabb korosztályú, IV. évfolyamának tanulója lett, s az 1900-ban letett érettségiig, azaz öt tanévet tanult az intézményben. A gimnáziumi érdemjegyei szinte mindvégig és mindenből jelesek voltak, s az érettségi bizonyítványában is csupán görögből volt egy jórendű osztályzata.⁹ A tanulmányai mellett számos díjat és elismerést kapott különböző témájú pályamunkáiért.¹⁰ Részt vett az 1898-ban megalakult gimnáziumi önképzőkör munkájában, amelynek pénztárosává választották.¹¹ Osztályfőnöke egy tanévtől eltekintve Madzsar Gusztáv (1864–1934) magyar–német szakos tanár, a gimnázium későbbi igazgatója, író, irodalomtörténész és jeles műfordító volt.¹² Talán neki is hatása lehetett arra, hogy amikor a 18 éves fiatalembert megkérdezték, milyen irányban kíván továbbtanulni, a tanári pályát jelölte meg.¹³

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Adatbázisok Online, Mikrofilmezett anyakönyvek A3312 – X5303 – 769/14, Makó, Római katolikus születési anyakönyvek 1878–1882, 510. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/imgview/mikrofilm-anyakonyvek/26934/510>. Hozzáférés: 2024. 01. 15.

⁵ MNL Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár (CSCSVL) Makói Levéltár (ML), VII.6.b. Makó Városi és Járási Bíróság iratai, Telekkönyvi iratok, Makó, 2934.

⁶ MNL CSCSVL ML, VII.6.b. Makó, 4580.

⁷ MNL CSCSVL ML, VIII.171. Makói Községi Polgári Fiúiskola iratai 1881–1895, Anyakönyvek 1892–1895.

⁸ MNL CSCSVL ML, V.77.b. Iparhatósági nyilvántartások (1884) 1930–1944. B/4. 1886.

⁹ MNL CSCSVL ML, VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratai 1885–1996, Névkönyvek 1895–1900.; A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium érettségi-vizsgálatú tanulóinak naplója az 1899–1900 iskolai évtől.

¹⁰ Tóth Sándor, szerk., *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1899–1900. évi V. értesítője* (Makó: Vitéz Mihály könyvnyomó Intézete, 1900), 102, 103, 108.

¹¹ Tóth Sándor, szerk., *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1898–99. évi IV. értesítője* (Makó: Vitéz Mihály könyvnyomó Intézete, 1899), 93.

¹² Szakmai életútját lásd [VUCSKITS Jenő], „Madzsar Gusztáv”, in *A Miskolci Kir. Kath. Fráter György Gimnázium értesítője 1926–1927*, szerk. VUCSKITS Jenő (Miskolc: Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadó Vállalat, Miskolc), 3–4.; SZÖNYI Sándor, „Madzsar Gusztáv (1864–1934)” *Országos középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 68, 4. sz. (1934): 128–129.

¹³ MNL CSCSVL ML VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratai 1885–1996, A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium érettségi-vizsgálatú tanulóinak naplója az 1899–1900. iskolai évtől.

Érdeklődési körének megfelelően a Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetemre iratkozott be, ahol történelem–latin szakos tanárnak készült. A budapesti egyetem – a mai ELTE elődje – akkor az ország legjobb egyeteme volt, ahol a kor két kiemelkedő történésze, Fejérfataky László (1857–1923) és Marczali Henrik (1856–1940) tanított.¹⁴ Szabó Dezső egyetemi éveiről kevés adat maradt meg. Éppen ezért nem tudható, csak feltételezhető, hogy pártfogója,¹⁵ Marczali Henrik ösztönzésére kezdte el kutatni a Mohács előtti időszak magyar országgyűléseinek történetét. Ami tény, hogy 1904-ben *A magyar országgyűlések története 1519–1524* című témájával doktorált.¹⁶ A kor szokásainak megfelelően disszertációját még ugyanebben az évben maga nyomtatta ki Makón, Gál László Könyvnyomdájában.¹⁷ A kiadványról a *Századok* 1905. évi 1. számában az –y –r nevű recenzens (minden bizonnyal Domanovszky Sándor) elismerő kritikát közölt.¹⁸ Munkája – és egyetemi teljesítménye – megbecsültségét jelzi, hogy 1904-ben Ballagi Aladár, az egyetem bölcsészkarának dékánja a történettudományi jutalmat neki ítélte oda.¹⁹

Mint tanárjelöltet, még ebben az évben a Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziumába nevezte ki ösztöndíjas gyakorló tanárrá Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, ahol latint és történelmet tanított,²⁰ emellett a Budapesti Kereskedelmi Akadémián is tartott órákat.²¹ 1906. június 1-jén gróf Apponyi Albert kultuszminiszter jelenlétében avatták *sub auspiciis regis* doktorrá a budapesti egyetemen. A királyi aranygyűrűt karonként az az egyetlen végzett hallgató nyerhette el, aki minden vizsgáját színjelesen tette le. A bölcsészettudományi kar akkori hallgatói közül e címet Szabó Dezső érdemelte ki. A korabeli sajtó tudósítása szerint egyetemi teljesítményét a művészettörténész Pasteiner Gyula, a bölcsészkar akkori dékánja méltatta, majd az ünnepi ülésen Szabó ismertethette *A magyar országgyűlések története a Jagellók korában* című disszertációját.²²

¹⁴ *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem almanachja az MDCCCC–MDCCCXI. tanévre* (Budapest, Magyar Királyi Tud.-egyetemi könyvnyomda, 1901), 71.

¹⁵ „Szabó Dezső emlékezete”, *Hajdú-Bihari Napló* 39, 294. sz. (1982): 8.

¹⁶ SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái XIII. Steiner – Telfy* (Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása, 1909), 176.

¹⁷ SZABÓ Dezső, *A magyar országgyűlések története 1519–1524* (Makó: Gál László könyvnyomdája, 1904).

¹⁸ –y –r [DOMANOVSKY Sándor]: „A magyar országgyűlések története 1519–1524. Írta Szabó Dezső”, [Könyvismertetés], *Századok* 39, 1. sz. (1905): 55–56.

¹⁹ „LXIV nagygyűlés jegyzőkönyve, Első nap, 1904. május 11.”, *Akadémiai Értesítő* 15 (1904): 306.; „Az akadémia nagyhete”, *Magyar Szó* 5, 113. sz. (1904): 13.

²⁰ „Tanári kinevezés”, *Budapesti Hírlap* 24, 218. sz. (1904): 10.

²¹ SZUPPÁN Vilmos, szerk., *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia negyvennyolcadik évi jelentése az 1904–1905. iskolai évről* (Budapest: Budapesti Kereskedelmi Akadémia kiadása, 1905), 21, 31.

²² „Doktoravatás királyi gyűrűvel”, *Budapesti Hírlap* 26, 149. sz. (1906): 8.

A pályakezdő tudós

Az ifjú tudós tanár 1906-tól helyettes, 1907. április 2-től rendes tanári kinevezést kapott a budapesti V. kerületi állami főreáliskolában,²³ ahol történelmet és földrajzot is oktatott, emellett továbbra is tanított a Budapesti Kereskedelmi Akadémián. Tanári tevékenysége mellett folytatta korábbról megkezdett kutatásait. 1906-ban a *Turulban* és a *Századokban* tett közzé cikket,²⁴ 1908-ban pedig a *Századokban* publikálta *A magyar országgyűlések 1505–1508* című tanulmányát.²⁵ 1909-ben elkészült és kiadta addigi kutatásainak első nagy szintézisét, *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában* című monográfiát.²⁶

Szabó Dezső kutatásaival igyekezett a Mátyás király halála utáni időszak belpolitikai viszonyait alaposabban feltárni. A kor történeti képe ezt a korszakot alapvetően a Habsburg-hű főrendek (udvari párt) és a Szapolyai János erdélyi vajda körül gyülekező köznemesség (köznemesi vagy nemzeti párt) harcaként jellemezte, melynek elsődleges színtere az országgyűlés volt. Szabó kutatásai abban hoztak újat, hogy bebizonyította, a nemzeti ügyek mellett elkötelezett köznemesség a taktikázó Szapolyai nélkül is alkalmas volt arra, hogy artikulálja politikai érdekeit. A Szabó munkáját a mai történettudomány szűrőjén keresztül elemző Sebők Ferenc szerint „a szerző fő érdeme az, hogy a korábbi statikusnak mondható képletet a Jagelló-kori pártküzdelmekről sikerült élettellel megtöltenie, differenciálnia, ha nem is mindig megcáffolhatatlanul, másrészt elsőként használt fel kiadatlan levéltári forrásokat”.²⁷

Szabó monográfiájának korabeli fogadtatása nem volt egyértelmű. Azt Szekfű Gyula (1883–1955), a Szabónál mindössze néhány hónappal fiatalabb, pályakezdő történész (akivel egyébként egyetemi évfolyamtársak voltak és dr. Mika Sándor egyetemi magántanár szárnyai alatt együtt gyakorlalkodtak 1904-ben a Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziumában²⁸) 1911-ben éles bírálatban részesítette a *Századok* hasábjain írt kritikájában.²⁹ Szabó úgyszintén a *Századokban* közölt válaszá-

²³ ROMBAUER Emil, szerk., *A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola harmincötödik értesítője az 1906–1907. iskolai évről* (Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 1907), 17, 26.; Uő, szerk., *A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola harminchatodik értesítője az 1907–1908. iskolai évről* (Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 1908), 58.; *Budapesti Közöny. Hivatalos Lap* 41, 80. sz. (1907): 1–2.

²⁴ SZABÓ Dezső, „Adalékok a királyi könyvek történetéhez”, *Turul* 24 (1906): 86–88.; Uő, „Két Árpád-kori oklevél”, *Századok* 40 (1906): 620–634.

²⁵ SZABÓ Dezső, „Magyar országgyűlések 1505–1508”, *Századok* 42 (1908): 697–719.

²⁶ SZABÓ Dezső, *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909).

²⁷ SEBŐK Ferenc, „Új törekvések a Jagelló-kori rendiség kutatásában a XX. század elején”, *Acta Historica* (Szeged) 96 (1992): 49.

²⁸ BADICS Ferenc, szerk., *A M. Kir. Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgimnázium értesítője az 1904/1905. iskolai évről* (Budapest: Franklin Társulat, 1905), 11.

²⁹ SZEKFI Gyula, „Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában”, [Könyvismertetés], *Századok* 45 (1911): 448–481.

ban visszautasította Szekfű kritikus megjegyzéseit, de reflexiója nem mindenben volt meggyőző, így Szekfű továbbra is fenntartotta kifogásait.³⁰

Az 1911-es vita a két történész történetszemléleti különbségéből fakadt. Mint a polémiát elemző Sebők Ferenc megállapította:

„Szabó Dezső a bírálatra adott válaszában számos kritikai megjegyzésre válaszolt, felsorolta művének azon elemeit, amelyek a korábbi szakirodalomhoz képest újdonságnak számítottak, de Szekfű [...] történetszemléletre és előadásmódra vonatkozó megjegyzéseire [...] nem tudott válaszolni. Tegyük hozzá: Szekfű olyan összefüggések megvilágítását kérte számon Szabó Dezsőn, amelyekre elő-munkálatok híján nem lehetett képes. Szabó Dezső a 19. századi tudományosság eszközeivel, annak szemléletét lényegesen meg is újítva dolgozott, és bizonyos pontokon tagadhatatlan, hogy előre vitte a kutatást, de Szekfű modern 20. századi történetírást igénylő követelményeinek nem tudott megfelelni.”³¹

Szekfű az 1912-ben megjelentetett *Serviensek és familiarisok* című tanulmányában azt a jóval korábbra visszavezethető folyamatot mutatta be,³² mely nélkül a Jagelló időszak sem értelmezhető, és amely nélkül Szabó Dezső munkája is csonka maradt. Szekfű tehát olyan összefüggéseket kért számon Szabón, amelyeket éppen ő tárt fel egy évvel később megjelent munkájában.

Nem lehet tudni, mi volt az oka, meglehet, éppen a Szekfű részéről ért kritika, ámde tény, hogy Szabó Dezső tudományos érdeklődése a 16. század elejéről mindinkább a 18. századra, III. Károly és Mária Terézia uralkodásának időszakára tolódott át. 1917-ben a Franklin Társulatnál még kiadott ugyan egy átfogó kötetet, amelyben a Magyar Történelmi Társulat megbízásából, s a Thaly Kálmán Alapítvány anyagi támogatásával a Jagelló idősakra vonatkozó kutatásait foglalta össze,³³ emellett néhány kisebb tanul-

³⁰ SZABÓ Dezső, Válasz Szekfű Gyulának „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” cz. könyvről szóló bírálatára, *Századok* 45 (1911): 553–555.; SZEKFŰ Gyula, Szabó Dezső válaszára, *Századok* 45 (1911): 654–655.

³¹ SEBŐK, „Új törekvések...”, 50.

³² SZEKFŰ Gyula, *Serviensek és familiarisok, Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*, Értekezések a történeti tudományok köréből (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912).

³³ SZABÓ Dezső, *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526, A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története az 1505-iki rákosi országgyűléstől a Rákóczi-emigratio kihaltáig I.* (Budapest: Franklin Társulat, 1917). A kötet megjelenésének körülményeiről lásd „A Magyar Történelmi Társulat 1912 évi márcz. hó 14-én d. u. ¾ 5 órakor tartott rendkiv. vál. ülésének jegyzőkönyve”, *Századok* 46 (1912): 326.; „A Magyar Történelmi Társulat 1912 évi márcz. hó 14-én d. u. 5 órakor tartott évi I. közgyűlésének jegyzőkönyve”, *Századok* 46 (1912): 328. Szabó munkája öt évig készült. Kéziratát, melyet 1905-ben nyújtott be bírálatra, át kellett dolgoznia, miután recenziói, Angyal Dávid, Csánki Dezső és Ortway Tivadar több kifogást is támasztottak, s konklúzióként megállapították: „A szerző jó munkát adott be, de jobb is telik tőle. Igaztalanok volnánk iránta, ha megelégednénk e beadott munkájával és nem követelnénk ennél jobbat.” „Jelentés dr. Szabó Dezsőnek: A magyar nemzet

mányt is közreadott egyes 15. század végi kérdésekről,³⁴ figyelmét azonban mindinkább új témája kötötte le. Ennek lett első eredménye a *Hadtörténelmi Közlemények* 1910. évfolyamában több részben,³⁵ majd különlenyomatként 1911-ben önálló füzetben megjelent „*Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában*” című tanulmánya.³⁶

A közoktatási miniszter 1911. július 19-én kelt rendeletével Szabó új beosztást kapott. Egykori gyakorlóiskolája, a Magyar Királyi Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziuma rendes tanárává nevezték ki.³⁷ Szakmai elismertségét jelzi, hogy 1912 júniusában miniszteri jóváhagyással a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a *Magyarország története 1490–1790* című tantárgykörben egyetemi magántanári kinevezést kapott.³⁸ Ez azt jelentette, hogy a gyakorló főgimnázium mellett órákat adott az egyetemen, és 1917-ig megtartotta óráit a Budapesti Kereskedelmi Akadémián is. Emellett 1913-tól tagja lett a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának.³⁹ E sokirányú tanári és közéleti tevékenység óhatatlanul kihatott a kutatásaira is. Aránylag keveset publikált, mivel ideje nagyobb részét az oktatómunka töltötte ki.

A budapesti főgimnáziumi tanári állása 1924-ben szűnt meg. 1924. február 14-én ugyanis Horthy Miklós kormányzó kinevezte a debreceni Tisza István Tudományegyetemet a középf- és újkori történelem (azaz az egyetemes történelem) nyilvános rendes egyetemi tanárává.⁴⁰ A tőle elköszönő főgimnázium 1923. évi értesítője szerint „[j]eleles tudományos képzettsége, az intézeti hagyományt képviselő tanítókészsége, nyílt és szókimondó egyénisége nagy értékek voltak az iskola számára”.⁴¹ Nyilván ezt vitte tovább Debrecenbe is. Ifjabb Bartók Béla, az egyik főgimnáziumi tanítványa később úgy

önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története a rákosi országgyűléstől a mohácsi vészig. 1505–1526. cz. pályamunkájáról”, *Századok* 50 (1916): 427–431.

³⁴ SZABÓ Dezső, „A pozsonyi béke, 1491. nov. 7.”, *Századok* 48 (1914): 383–403.; Uő, „Rákosnak hívták-e a magyar országgyűléseket?”, *Századok* 48 (1914): 760–766.; Uő, „Albert királlyá választása (1437. dec. 18.)”, in *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szeminárium vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*, szerk. SZENTPÉTERY Imre (Budapest: Franklin Társulat Nyomdája, 1917): 312–325.; Uő, „Az 1485. évi nádori cikkelyek”, *Századok*, 52 (1918): 107–110.

³⁵ SZABÓ Dezső, „Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában”, *Hadtörténelmi Közlemények* 11 (1910): 23–51, 349–387., 549–587.

³⁶ SZABÓ Dezső, *Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában* (Budapest: Franklin Társulat, 1911).

³⁷ ROMBAUER Emil, szerk., *A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola negyvenedik értesítője az 1911–1912. iskolai évről* (Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 1912), 32, 96.

³⁸ *Budapesti Közlöny, Hivatalos Lap* 46, 144. sz. (1912): 1.

³⁹ „A Magyar Történelmi Társulat 1913. évi március hó 13-án d. u. 5 óraker tartott r. közgyűlésének jegyzőkönyve”, *Századok* 47 (1913): 320.

⁴⁰ *Budapesti Közlöny, Hivatalos Lap* 58, 59. sz. (1924): 1.

⁴¹ OBERLE Károly, szerk., *A Budapesti M. Kir. Középfiskolai Tanárképző-intézeti Gyakorló-főgimnázium értesítője az 1923–24. iskolai évről* (Budapest: „Élet” Irodalmi Rt, 1924): 4.

emlékezett rá egy Bónis Ferenc zenetörténésznek adott interjújában, hogy „[m]ondhatni: egyetemi szinten tanított. Soha nem feleltetett, hanem előadott”.⁴²

A debreceni egyetem professzora

Szabó Dezső szakmai pályafutása ettől kezdve „egyesbe” került. Az 1923-ban Budapestre költöző kiváló történész, Szentpétery Imre (1878–1950) katedróját vette át, és nyugdíjazásáig a debreceni egyetem professzora maradt.⁴³ Kezdetben aktív szerepet vállalt az egyetem vezetésében. 1924 őszétől – három tanéven át – ő töltötte be a „Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar” dékáni tisztét,⁴⁴ amelyet egyébként éppen az ő javaslatára redukáltak 1929-ben Bölcsészettudományi kar megnevezésre.⁴⁵ Bár maga nem vállalta tovább a dékáni feladatot, s döntött a lemondásáról, a második világháború idején, az 1942–1943-as tanévben még egy éven át el kellett látnia ezt a feladatkört.⁴⁶ De volt más tennivalója is. Klebelsberg Kuno miniszter a tanárképzés hatékonyabbá tétele érdekében alapította meg 1925. július 2-i hatállyal a debreceni Országos Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézetet, melynek igazgatótanácsába és a már korábbról működő tanárvizsgáló bizottságba ő is bekerült. Előbbinek 1930-tól alelnöke lett, utóbbinak ügyvezető alelnöki tisztét is betöltötte,⁴⁷ melyek nyilvánvaló adminisztratív kötelezettségeket róttak rá. Egyetemi feladatait tovább növelte, hogy – a gazdasági válság következtében – 1930-ban jelentősen apasztották az egyetemi tanárok létszámát, így 1930 és 1940 között, tehát egy évtizeden át neki kellett vezetnie az egyetemi tanár nélkül maradt ókortörténeti szemináriumot is.⁴⁸ Emellett 1941 és 1943 között, Rugonfalvi Kiss István (1881–1957) professzor távollétében a magyar történelmi szemináriumot, 1943-tól gyakorlatilag 1948 végéig pedig a Kelet-Európa Történeti

⁴² BÓNIS Ferenc, „Harminchárom óra ifjabb Bartók Bélával II.”, *Kortárs* 35, 3. sz. (1991): 136.

⁴³ KEREPESZKI Róbert, „A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1912–1949”, in PAPP Klára, szerk., *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I.* (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2014): 62. https://tortenelem.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/2014_de-btk_tort_i.pdf. Hozzáférés: 2024. 01. 15.; MUDRÁK József, „A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem archontológiája (1950–1990), IV.”, *Gerundium* 6, 3–4. sz. (2015): 134. <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1283>. Hozzáférés: 2024. 01. 15.; MUDRÁK József, „A Bölcsészettudományi Kar”, in OROSZ István, főszerk., *A Debreceni Egyetem története 1912–2012* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012): 182–183.

⁴⁴ MUDRÁK József, „Egyetemi és kari vezetői névsorok”, in OROSZ, *A Debreceni Egyetem története...*, 533.

⁴⁵ KEREPESZKI, „A Debreceni Egyetem...”, 67.; MUDRÁK, „A Bölcsészettudományi Kar...”, 183–184.

⁴⁶ MUDRÁK, „Egyetemi és kari...”, 533.

⁴⁷ *Budapesti közlöny, Hivatalos Lap* 58, 157. sz. (1924): 1.; *Budapesti Közlöny, Hivatalos Lap* 59, 178. sz. (1925): 1.; *Budapesti Közlöny, Hivatalos Lap* 64, 166. sz. (1930): 1.; *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach MCMXXXI-re* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931), 49.; OROSZ Gábor, „Tanárvizsgáló Bizottság, Tanárképző Intézet”, in OROSZ, *A Debreceni Egyetem története...*, 237.

⁴⁸ KEREPESZKI, „A Debreceni Egyetem...”, 68.; MUDRÁK József és KIRÁLY Sándor, Felépítés, működés, oktatás, tudományos munka, in OROSZ, *A Debreceni Egyetem története...*, 71–72.; MUDRÁK, „A Bölcsészettudományi Kar...”, 184.

szemináriumot, majd tanszéket is ő vezette.⁴⁹ Miután hívő katolikus volt, a debreceni római katolikus egyházközségben is aktív szerepet vállalt. 1930. november végétől az egyházközség tanácsának rendes tagja lett.⁵⁰

Debrecenben már kifejezetten a 18. századi magyar történelem kutatása került tudományos érdeklődése fókuszába. 1925 októberében a Debreceni Tisza István Tudományos Társaságban „*Mária Terézia és a parasztok*” címmel tartotta meg székfoglalóját.⁵¹ Tanulmánya a gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének tiszteletére kiadott emlékkönyvben is megjelent.⁵² Ebben már körvonalazódott az új kutatási főiránya: a Mária Terézia-féle úrbérrendezés vizsgálata. E kutatások szintézisét 1933-ban egy több mint 800 oldalas, könyvnyi bevezető tanulmánnyal ellátott forráskiadványban tette közzé „*A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*” címmel,⁵³ amely máig a téma egyik alapműve. 1932-ben készült el, de csak 1934-ben jelent meg nyomtatásban „*A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben*” című tanulmánya,⁵⁴ amely a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglaló előadásának szövegét tartalmazta. A történeti fősodortól és addigi kutatásaitól kissé távolabb esett, mégis jelentős munka lett a herceg Festetics család történetét feldolgozó, 1928-ban kiadott vaskos monográfiája,⁵⁵ amelyről tudható, hogy megrendelésre, Festetics Tasziló herceg bőkezű anyagi támogatásával készült el és jelent meg.⁵⁶

Addigi kutatásait a tudományos közélet is méltányolta. Bár nem első felterjesztésre, 1931. május 15-én a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, s egyben a VIII. Történettudományi bizottság tagja lett.⁵⁷ Ezzel együtt, Szabó Dezső további

⁴⁹ MUDRÁK József, „Szemináriumok, intézetek, klinikák vezetői és szakelőadók a debreceni tudományegyetemen (1914–1950)”, *Gerundium* 1, 1. sz. (2010): 146–147. <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1514>. Hozzáférés: 2024. 01. 15.

⁵⁰ MUDRÁK József, „Szabó Dezső”, in *Katolikusok Debrecenben 1715–2015*, szerk. TAKÁCS József (Debrecen: Debrecen–nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Múzeum, 2015), 536.

⁵¹ „Két székfoglaló a debreceni egyetemen”, *Budapesti Hírlap* 45, 235. sz. (1925): 20.

⁵² SZABÓ Dezső, „Mária Terézia és a parasztok”, in *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján* (Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, 1925), 513–424.

⁵³ SZABÓ Dezső, kiad. és bev. tan., *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I.*, Magyarország újabbbkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1933).

⁵⁴ SZABÓ Dezső, *A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben*, Értekezések a történeti tudományok köréből (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1934).

⁵⁵ SZABÓ Dezső, *A herceg Festetics-család története* (Budapest: Franklin-Társulat nyomdája, 1928).

⁵⁶ ÁLDÁSY Antal, „Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története” [Könyvismertető], *Turul* 44 (1930): 36.

⁵⁷ Szabót először 1927-ben Angyal Dávid, Domanovszky Sándor, Áldásy Antal és Lukinich Imre terjesztette fel az akadémiai levelező tagságra, mint „*aki az utolsó húsz esztendő alatt több jeles munkájával tünt ki a hazai történetirodalom terén*”. Tagajánlások 1927-ben, Kézirat, ([Budapest], Magyar Tudományos Akadémia, [1927]): 26–27. https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_Tagajanlasok_1927?pg=0&layout=s. Hozzáférés: 2024. 01. 15. Lásd még „Tagajánlások a Tudományos Akadémiában”, *Budapesti Hírlap* 47, 53. sz. (1927): 17. 1930-ban már hét akadémikus ajánlotta. Tagajánlások 1930-ban, Kézirat, ([Budapest], Magyar Tudományos Akadémia, [1930]): 29–30. https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_Tagajanlasok_1930?pg=0&layout=s. Hozzáférés: 2024. 01. 15. Végül is a címet 1931-ben nyerte el. Berzeviczy Albertet tizedszer választotta elnökévé az akadémia, *Budapesti Hírlap* 51, 109. sz.

pályafutását áttekintve mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy a keze alól kikerülő nagy történelmi munkák az 1930-as évek közepét követően elmaradtak. Nyilván nem könnyítette meg a helyzetét, hogy nem a magyar, hanem az egyetemes történelem professzora volt, s e tárgyú szemináriumokat kellett tartania, ami kevés ösztönzést, annál több munkát adhatott neki. De az sem kizárt, hogy a 19. századi pozitívista történetírói gondolkodásától távol álltak a magyar történetírás 20. századi „új útjai”.⁵⁸ Éppen ezért a szakmai megítélése sem volt egyértelmű, amit nemcsak az mutatott, hogy csupán harmadik nekifutásra kapta meg az akadémiai levelező tagságot, hanem az is, hogy az új történelemzedék – például Kosáry Domokos – egyenesen korszerűtlennek tartotta. A budapesti egyetem történészprofesszorai, Hajnal István (1892–1956) vagy Domanovszky Sándor (1877–1955) tudományos teljesítményével összehasonlítva már-már egyfajta „öskövületként” tekintettek rá, miként debreceni kollégájára, Rugonfalvi Kiss Istvánra is. S ezen az sem változtatott, hogy a feltörekvő történészgenerációt reprezentáló Kosáry hasonlóan rossz véleménnyel volt a szegedi egyetem történészprofesszorairól is.⁵⁹

Talán ezekkel is összefüggethetett, hogy Szabó Dezső az erőforrásait ettől kezdve már nem a kutatásra és a publikálásra, hanem kifejezetten az oktatásra, főként a középiskolai tanárképzés megreformálására fordította. 1936 szeptemberében kezdődött meg a tanítás a Debreceni Magyar Kir. Középiskolai Tanárképző Intézet kebelén belül létrehozott gyakorló gimnáziumban, melynek felállításában neki is elvülhetetlen érdemei voltak.⁶⁰ 1937-ben – mint Pornói Imre írta egy tanulmányában –

„[a] vizsgakövetelmények sorából a tudósképzésre vonatkozók helyébe a középiskolai tananyag alapos ismeretének megkövetelését javasolta. Mindehhez megfelelő tankönyvek kiadását tartotta szükségesnek. A filozófiai és pedagógiai ismeretek revideálását a tanári hivatással való összefüggésben látta megvalósíthatónak a gyakorlati pedagógia szempontjainak figyelembevételével. A gyakorlati év mindenkire nézve kötelezőségét egy teljes iskolai évben határozta meg. A középiskolai tanárok szaktudásának biztosítását a bölcsészeti karral egyetértésben a Tanárképző Intézettől várta.”⁶¹

(1931): 7.; *Akadémiai Értesítő* 41 (1931): 164.; *A Magyar Tudományos Akadémia Almanach MCMXXXI. évre* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931), 81.

⁵⁸ Az új irányzatokról bővebben lásd HÓMAN Bálint, szerk., *A magyar történetírás új útjai* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931.), GUNST, *A magyar történetírás...*, 225–245., ROMSICS, *Clio bővületében...*, 245–336.

⁵⁹ KOSÁRY Domokos, „Történészek és irányzatok: emlékezés”, *Magyar Tudomány* 89 (Új folyam 27), 10. sz. (1982): 730.

⁶⁰ JAUSZ Béla, szerk., *A Debreceni M. Kir. Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziumának értesítője az 1936–37. iskolai évről* ([Debrecen]: A gimnázium igazgatósága, [1937]), 3, 9, 27.

⁶¹ PORNÓI Imre, „Viták a pedagógusképzésről az 1930-as években”, in *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. A VII. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. BUDA András és KISS Endre (Debrecen: Debreceni Egyetem Neveléstudományi Intézete, 2012), 80.

Minden bizonnyal a tanárképzés reformjában való elkötelezettségét értékelték akkor, amikor 1936 áprilisában az Országos Felsőoktatási Tanács, valamint ezzel egy időben az Országos Közoktatási Tanács tagjává választották.⁶²

A tudományos világból érkező kritikus hangok ellenére jól és eredményesen tanított. Egyetemi tanítványai közül többen a lelkiismeretessége, alaposága és rendszeressége mellett a közvetlenségét és humánumát emelték ki, aki figyelmet fordított arra, hogy megismerje hallgatóit, családi hátterüket, gondoljaikat. A kor szokásaival ellentétben, amikor az egyetemi tanároknak a méltóságos úr megszólítás járt, ő professzor úrnak szólítottatta magát. „Előadásai olyan világosak, érthetőek és éppen ezért könnyen lejegyezhetőek voltak, hogy a jegyzetek tanulása már nagyon könnyen ment”, írta róla az egyik tanítvány, Simonné Udvardy Erzsébet történelem–földrajz szakos középiskolai tanár, aki azt is megjegyezte, hogy „[a] vizsgák napjaiban állandóan lent tartózkodott a tanárképzőben, bátorította, biztatta a vizsgázókat. Szerették is a hallgatók, nemcsak közvetlen tanítványai, a történészek, hanem a más szakosok is.”⁶³ Bár egy másik tanítványban, Balogh István (1902–2007) nyugalmazott levéltár-igazgatóban, a debreceni egyetem címzetes egyetemi tanárában nem hagytak mély nyomot Szabó órái, s nem is inspirálta őt, azt maga is elismerte, hogy a professzor odafigyelt hallgatóira, és – mint mondta – „nem kérdezte ugyan tőlünk, de tudta, hogy ki milyen tudományos munkával foglalkozik”.⁶⁴

Simonné Udvardy Erzsébet, aki több volt hallgatótársa emlékeit összegyűjtve írta meg a Szabó professzort méltató cikkét, kitért arra is, hogy

„[a] politikai életben látszólag nem vett részt Szabó Dezső. Ez azt jelentette, hogy nem vállalt, mint legtöbb professzor abban az időben, a Turul Szövetségben úgynevezett patrónusi vagy magiszteri tisztséget. Csakhogy ez a látszólagos passzivitás haladó politikai állásfoglalást jelentett. Nyíltan elítélte az antiszemita megmozdulásokat. A folyosón köré gyülekezve hallgattuk meggyőző érvelését az antiszemitizmus helytelenségéről. Ez még 1933-ban volt, de később, a Márciusi Front 37-es zászlóbontása után arra is nem egy alkalom nyílt, hogy Szabó Dezső a baloldali gondolkodású fronttagok mellé álljon.”

Simonné erre saját férje példáját hozta fel.⁶⁵ Hasonló emléket őrzött meg egy másik tanítvány, az 1945 után jelentős politikai karriert befutó Fehér Lajos (1917–1981) is, aki az Így történt című visszaemlékezésében megörökítette, hogy az egyébként halk szavú és visszafogott professzor hogyan zavarta szét 1939 elején a bölcsészkar folyosókon zsidóellenes jelszavakat kiabálva randalírozó – s az előadását megzavaró – turulistákat.⁶⁶

⁶² *Budapesti Közlöny, Hivatalos Lap* 70, 83. sz. (1936): 1, 2.; „A Felsőoktatási, Közoktatási, Ösztöndíj és Természettudományi Tanács új tagjai”, *Budapesti Hírlap* 56, 83. sz. (1936): 2.

⁶³ SIMONNÉ UDVARDY Erzsébet, „Rendszeresség és lelkiismeretesség jellemezte, A tanítványok Szabó Dezsőről, a professzorról”, *Hajdú-Bihari Napló* 39, 293. sz. (1982): 5.; BODA István, „Képernyő”, *Hajdú-Bihari Napló* 42, 6. sz. (1985): 5.

⁶⁴ CSOHÁNY János, „Balogh István, a tudós 85 éves”, *Confessio* 22, 2. sz. (1998): 85–86.

⁶⁵ SIMONNÉ, „Rendszeresség...”, 5.

⁶⁶ FEHÉR Lajos, *Így történt, Tények és tanúk* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979), 111–112.

E némileg elfogult visszaemlékezések ellenére messze nem igazolható, hogy Szabó baloldali érzelmű lett volna – utóbb, mint látni fogjuk, éppen az ellenkezőjével vádolták meg az igazolási eljárása során –, ezek a történetek ezért sokkal inkább az emberi habitusát, az empatikus személyiségét segítenek megvilágítani.

Mindenesetre az is jellemző mozzanat, hogy az 1944/1945-ös fordulat idején Szabó Dezső azon csekély számú debreceni egyetemi tanár közé tartozott, akik nem menekültek el a szovjet megszállás elől. Az új tanévet – két bombatámadás között – szeptember 17-én nyitották meg. Mitután a regnáló rektor, Bodnár János (1889–1953) orvosi vegytan professzor a körülmények hatására képtelen volt ellátni feladatait, helyére Szabó Dezsőt választották, aki azonban visszautasította a felkérést, így átmenetileg az irodalomprofesszor Hankiss János (1893–1959) lett a rektor.⁶⁷ Bár rektori feladatot nem vállalt, Szabó az oktatás újjászervezésébe annál markánsabban bekapcsolódott, s a távol lévő Divéky Adorján (1880–1965) dékán helyett dékánhelyettesként vett részt a munkában.⁶⁸ Nem volt könnyű helyzetben. A bölcsészkaron rajta kívül mindössze egy hadra fogható professzor maradt, így tanárképző intézeti, középiskolai és magántanárok bevonásával kezdték meg a tanévet. Az oktatás is csak 20–25 hallgatóval indult meg 1944 őszén, melyhez a szovjet katonai parancsnokság jóváhagyását is sikerült megszereznie.⁶⁹ Ekkor Szabó, mint az egyetemes történelem professzora oktatta a magyar történelmet is.⁷⁰

1945 után

Az akkor hivatalosan felszabadulásnak nevezett szovjet katonai megszállás nyomán bekövetkező kényszerű változás nem volt zökkenőmentes számára sem. A konzervatív egyetemi oktatók többségéhez hasonlóan hamarosan Szabó is támadások keresztútjába került. Bár első körben, 1945 tavaszán igazolták, az „egyetemi ifjúság” feljelentése nyomán új eljárást indítottak vele szemben.⁷¹ A vádak mögött minden bizonnyal a „baloldali” gondolkodású Karácsony Sándor (1891–1952) állt, aki neheztelhetett Szabóra, mert nem támogatta, hogy Mitrovics Gyula (1871–1965) egyetemi tanár 1941. szeptemberi nyugdíjazását követően pedagógiaprofesszori beosztást kapjon az egyetemen (amit egyébként 1942 júniusában megkapott).⁷² Mindenesetre azt, hogy lehetett igaz-

⁶⁷ MUDRÁK és KIRÁLY, „Felépítés...”, 104.; MUDRÁK, „A Bölcsészettudományi Kar...”, 187.

⁶⁸ MUDRÁK, „Egyetemi és kari...”, 533.

⁶⁹ Dr. Sz[entpéteri]. Kun Béla dékánhelyettes jelentése, 1945. április 2., in MUDRÁK József, „A Tisza István tudományegyetem karainak jelentései az 1944/45. tanévről”, *Gerundium* 2, 1–2. sz. (2011): 173. <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1213>, Hozzáférés: 2024. 01. 15.; „Folyik az előadás a debreceni egyetemen”, *Néplap* 1, 17. sz. (1944): 3.; KEREPESZKI, „A debreceni Egyetem...”, 105–107.; MUDRÁK és KIRÁLY, „Felépítés...”, 104–105.

⁷⁰ MUDRÁK, „A Bölcsészettudományi Kar...”, 188.

⁷¹ „Nagy érdeklődés Szabó Dezső professzor igazolásának újrafelvétele iránt”, *Néplap* 2, 198. sz. (1945): 2.; Szabó igazolási ügyéről lásd még KEREPESZKI, „A Debreceni Egyetem...”, 113–114.

⁷² *Budapesti Közlöny, Hivatalos Lap* 76, 149. sz. (1942): 2.; LÁNYI Gusztáv, Egy társaslélektani „nemzetkarakterológiáról”, Karácsony Sándor magyarságkonceptiója, *Világosság* 26, 12. sz. (1985): 760–761.; LÁNYI Gusztáv, *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan, Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony*

ság ebben, jól mutatja, hogy Karácsony az egyetemi kör 1945. június 15-i ankétján – név nélkül Szabót is támadva – úgy nyilatkozott, hogy a Tanárképző Intézet, melynek Szabó alapító tagja és egyik fő mozgatója volt, „*voltaképpen szellemi csendőrködésre vállalkozott az új magyar tanárgenerációval szemben*”.⁷³ Ugyanez a vád vetődött fel szeptember elején, amikor a Szabó elleni megismételt igazolási eljárást lefolytatták. A *Néplap* című kommunista napilap 1945. szeptember 6-i számában „*Egy reakciós egyetemi tanár portréja*” címmel lejárató cikkben számolt be a Szabó professzor elleni eljárásról, egyenesen verdiktet adva az igazoló bizottságnak:

„A demokratikus rendszernek életbevágó érdeke, hogy a politikában vezető szerepet vitt fasiszták mellett azoktól a reakciósoktól is megtisztítsa a társadalmat, akik végtelen bürokratizmussal és a fasiszták támogatásával váltak a letűnt rendszer oszlopaivá. Szabó Dezső igazolási ügyében ehhez kell precedenst szolgáltatnia az Igazoló Bizottságnak.”

A Szabóval szembeni vádak között egyebek mellett azt is a szemére vetették, hogy „*20 éve tudományos munkát nem végzett, ezzel szemben reakciós bürokratikus működésével mindenkor megnehezítette az egyetemi hallgatók helyzetét*”.⁷⁴

Meglehet, a támadásokban, még ha azok méltatlanok voltak is, lehetett némi igazság. Szabó Dezső éppúgy, mint a debreceni egyetemi tanárok többsége, nem a progresszió, hanem a két világháború közti időszak főirányát jelentő konzervatív gondolkodás képviselője volt. Ebbe kevésbé fért bele Karácsony Sándor pedagógiai reformgondolkodása, de még kevésbé Németh László (1901–1975) író harmadikutasága, aki 1942-ben – az egyetem fiatal klasszika-filológus professzora, Szabó Árpád biztatására – pályázatot nyújtott be a nyugdíjba vonuló Pap Károly (1872–1954) irodalomtörténész egyetemi tanári státuszára. A bölcsészettudományi kar egyetemi tanárai azonban, köztük Szabó Dezső is, elutasították a pályázatát. Az egyetemi tanársággal kacérkodó Németh Lászlónak ezek után nem maradt más választása, mint 1943. május 6-án levelet írni az akkor éppen ismét a dékáni teendőket ellátó Szabó professzornak: „Én a pályázattól elállok.”⁷⁵

Szabó Dezső történelemszemléletét és világgképét jól mutatja, hogy az 1930-as években tanítványainak nem a történetírás modern irányzatairól és azok képviselőiről, hanem némileg a múltban elmerengve, saját egykori tanáraitól, a 19. századi pozitivistáktól, a történetíró Marczali Henrikről és Márki Sándorról beszélt, miként ezt az egyik tanít-

Sándor életművében (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 109–110.; Lásd még „Feddésre ítélték Szabó Dezsőt”, *Néplap* 2, 223. sz. (1945): 3.

⁷³ „A magyar tanárképzés súlyos vádjai tárultak fel az Egyetemi Kör ankétján”, *Néplap* 2, 133. sz. (1945): 3., Lásd még MUDRÁK és KIRÁLY, „Felépítés...”, 106.

⁷⁴ „Egy reakciós egyetemi tanár portréja”, *Néplap* 2, 199. sz. (1945): 3.; lásd még „Ki a reakcióval az egyetemről?”, *Néplap*, 2, 207. sz. (1945): 1.

⁷⁵ ABLONCZY László, „Gulyás Pál: Professzor Németh Lászlónak, Hazája: Ó-Debrecen”, *Reformátusok Lapja* 43, 40. sz. (1999): 4. Németh László meghíusult debreceni professzorságáról lásd még részletesen BAKÓ Endre, „Németh László debreceni katedrája”, *Új Forrás* 38, 2. sz. (2006): 87–101.

ványa, dr. Balogh István megjegyezte egy visszaemlékező interjújában.⁷⁶ Ugyanakkor Szabó konzervativizmusával jól összeegyeztethető volt, hogy 1937. március 18-án a bölcsészettudományi kar kari tanácsa éppen az ő indítványát elfogadva döntött „*egy angol tanszék mielőbbi felállításáról a debreceni egyetemen*”.⁷⁷

Noha komoly erők mozdultak meg ellene, s az „*egyetemi ifjúság*”, azaz a Debreceni Egyetemi Kör (DEK) beadványban követelte menesztését, arra hivatkozással, hogy „*a DEK ezévi működése első pontjaként a tudományos munka elmélyítését tűzte ki. Ehhez azonban előfeltétel a nem katedrára való professzorok eltávolítása*”.⁷⁸ Végző soron a Szabó ellen 1945 tavaszán végrehajtott összehangolt lejárató kampány nem ért célt, „*megfeddés*” igazolták.⁷⁹ Tették ezt annak ellenére, hogy – mint Kerepeszki Róbert hangsúlyozta – az igazolásban szereplő indoklás szerint „*Szabó felelős volt a Tanárképző Intézet »reaktív vezetéseért«, a zsidótörvényeket »még az előírt rendelkezések szigorán is túlmenően alkalmazta«, és akadályozta az egyetemi igazolásokat*”.⁸⁰ Az egyetemi katedráját tehát megtarthatta. N. Szabó József szerint ennek egyrészt az volt az oka, hogy a középkorkutatásban elért eredményeit országosan jegyezték, másrészt annak volt köszönhető – és valószínűleg ez lehetett a fajsúlyosabb magyarázat –, hogy „*az MKP vezető ideológusának, Révai Józsefnek volt a gimnáziumi történelemtanára*”.⁸¹ A befolyásos tanítvány minden bizonnyal eljár az érdekében.

Mindenesetre a túlélési ösztöneit követve Szabó igyekezett gyorsan beilleszkedni az új rendszerbe. Tovább folytathatta a tanítást, 1946-ban újból kinevezést kapott a debreceni Állami Középiszkolai Tanárképző Intézet igazgatótanácsa, valamint a debreceni Állami Középiszkolai Tanárvizsgáló Bizottság tagjai közé, sőt elnökhelyettségé, illetve ügyvezető alelnökké is kinevezték. Igaz, felettese elnökként mindkét poszton az új hatalommal ekkor még szót értő ellenlábasa, Karácsony Sándor professzor volt.⁸²

A kommunisták formális hatalomátvételét követően az egyetemi élet is átalakult. A kötelező igazodást Szabó sem kerülhette el. Neki is részt kellett vennie az 1949/1950-tól „megújult” szellemben folyó oktatás kimunkálásában. Ez évtől kezdve egyebek között az általa írt „*A hűbéri Európa, A szláv államok kialakulása: Izlám és Bizánc*”, vagy az „*Újkori Európa története a francia forradalomig*” című jegyzetekből tanulhattak a hallgatók.⁸³ 1949-ben az újonnan felálló Történelmi és Klasszika-filológiai Intézet vezeté-

⁷⁶ CSOHÁNY, „Balogh István...”, 85.

⁷⁷ PÁLFFY István, „60 éve létesült angol tanszék Debrecenben”, *Debreceni Szemle* 7, 1. sz. (1999): 151.

⁷⁸ „Beadványban kéri az egyetemi ifjúság Szabó Dezső állásvesztésének kimondását”, *Néplap* 2, 222. sz. (1945): 2.

⁷⁹ „Feddésre ítélték Szabó Dezsőt”, *Néplap* 2, 223. sz. (1945): 3.

⁸⁰ KEREPESZKI Róbert: „Igazoló eljárások a Debreceni Tudományegyetemen (1945–1946)”, *Gerundium* 6, 3–4. sz. (2015): 92. <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1295/1292>. Hozzáférés: 2024. 01. 15.; KEREPESZKI, „A Debreceni Egyetem...”, 114.

⁸¹ N. SZABÓ József: „Tisztogatások a magyar felsőoktatásban” *Magyar Tudomány* 96 (Új folyam 34), 8. sz. (1999): 981.; N. SZABÓ József: „A bölcsész-elit helyzete a háború utáni politikai változások és a felsőoktatás átalakítása idején (1945–1946)”, *Valóság* 61, 5. sz. (2018): 40.

⁸² *Magyar Közlöny, Hivatalos Lap* 2, 13. sz. (1946): 1.; *Magyar Közlöny, Hivatalos Lap* 2, 242. sz. (1946): 1.

⁸³ Szabó Dezső, *Újkori Európa története a francia forradalomig 1949/50. 2. félév* (Debrecen: Bölcsészettud. Kar Tanulm. Oszt., [1950]).

sével bízták meg, 1950-től pedig nyilvános rendes egyetemi tanárból tanszékvezető egyetemi tanár lett.⁸⁴

A rendszer ennek ellenére soha nem fogadta a kegyencei közé. Az egyik pályakezdő kollégája, Niederhauser Emil (1923–2010) így emlékezett a debreceni egyetem akkori viszonyaira:

„az 1950-es évek legelején állt át minden marxista színekbe. Szinte mindenki marxista volt, aki történelmet oktatott. Szabó Dezső és Szabó István [*a magyar történelem professzora – M. A.*] még ott voltak, mert nem tudták nélkülözni őket, olyan nagy szaktekintélyek voltak, de tudták róluk, hogy nem voltak marxisták. Varga Zoltán [*1954-től egyetemi tanár, 1955 és 1957 között az egyetem rektora – M. A.*] belépett a pártba, újakat vettek fel a tanszékre, akik megbízhatóak voltak. Noha az is az igazsághoz tartozik, hogy Szabó Dezső is be tudott vinni egy-két saját tanítványt.”⁸⁵

Szabó megtűrt helyzetét jól mutatja, hogy 1949-ben azok közé a történészek közé tartozott, akiket a Magyar Tudományos Akadémia létszámszűkítésekor „tanácskozó taggá” minősítettek le, azaz gyakorlatilag kizárták az akadémia tagjai közül.⁸⁶ De az sem volt véletlen, hogy amikor az újonnan felállított Tudományos Minősítő Bizottság az 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet⁸⁷ nyomán 1952-ben elvégezte az egyetemi tanárok új besorolását, akkor Szabót csak a történettudomány kandidátusává nyilvánították, szemben például a kiemelkedő tudományos eredményt felmutatni nem tudó, s 1945 előtt egyetemen sohasem tanító Lederer Emmával (1897–1977), aki – az állampárt jóvoltából – egyből a tudományok doktora lett. Mindemellett azonos szintre került Gerő Ernő feleségével, a pártmunkásból „történész” ejtőernyőző Fazekas Erzsébettel (1900–1967), a szegedi, majd a budapesti egyetem 1950 utáni hírhedt és bigottan vulgármarxista tanszékvezetőjével, akinek viszont még Ledererhez képest sem volt (s később sem lett) semmiféle értékelhető teljesítménye, ennek ellenére Szabóhoz hasonlóan kandidátusi fokozatot kapott.⁸⁸

Szabó Dezső még hét évig tanított az egyetemen. Bár az 1956-os forradalom idején érdemi szerepet nem vállalt, az egyetemi események miatti felelősségre vonás során őt is el akarták távolítani. Niederhauser Emil szerint ekkor is egy volt tanítványa, Fehér

⁸⁴ MUDRÁK, „A debreceni Kossuth Lajos...”, 130.; MARKÓ László, „Szabó Dezső”, in *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, III., R–ZS*, főszerk. GLATZ Ferenc (Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2003), 1176.

⁸⁵ RÁCZ Márk, „Interjú Niederhauser Emillel”, *Gerundium* 3, 1–2. sz. (2012): 140–141. <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1222> Hozzáférés: 2024. 01. 15.

⁸⁶ KÓNYA Sándor, „Az akadémiai tagság összetételének változásai 1945–1949”, *Magyar Tudomány* 96 (Új folyam 34), 6. sz. (1989): 506.; Romsics Ignác az akadémia 1949. évi átszervezése kapcsán „lefokozott” történészek között nem említette meg Szabó Dezső nevét. ROMSICS, *Clio bűvöletében...*, 375.

⁸⁷ *Magyar Közlöny, A Magyar Népköztársaság Hivatalos Lapja* 7, 132. sz. (1951): 923–925.

⁸⁸ *Magyar Közlöny, A Magyar Népköztársaság Hivatalos Lapja* 8, 58. sz. (1952): 529–530.

Lajos – akkor az MSZMP ideiglenes intéző bizottságának tagja – járt közben az érdekében. Így, mint 1945-ben Révai Józsefnek köszönhetően, ismét a helyén maradhatott.⁸⁹ Az egyetemes történeti tanszék vezetőjeként 1959-ben, 77 éves korában vonult nyugdíjba. Hosszú tanári pályafutását a hatalom a *Szocialista Munkáért Érdemérem* kitüntetéssel ismerte el.⁹⁰ Életének 84. évében, 1966. október 4-én hunyt el Debrecenben. Bár ott temették el, a család 1996-ban úgy döntött, hogy hamvait Makóra hozatja.⁹¹ Szüleivel és makói családtagjaival közös sírja, amelyet 2006-ban a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság a Nemzeti Sírkert részévé nyilvánított, a belvárosi katolikus temető I/2. parcellájának első sorában, a 34–35–36. szám alatt található.⁹²

A helyi napilapban, a *Hajdú-Bihari Napló* 1966. november 6-i számában róla nekrológot megjelentető egykori tanítványa és későbbi kollégája, dr. Szendrey István a következőket írta róla:

„1934-ben [jelent meg] az élete főművének számító »A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában« című munkájának első kötete. A második világháború befejezésére elkészült a második kötetrel, de sajnos a nyomdában elveszett. A céltudatos, fáradhatatlan történetkutató azonban az utókorra hagyta kéziratban az újból megírt második kötetrel együtt a mű harmadik részét is, melynek csiszolása közben érte utol a halál.»⁹³

Szomorú firtora a sorsnak, egyben jellemző kortünet, hogy habár 1989. május 9-én a Magyar Tudományos Akadémia tudományos teljesítménye elismeréseként Szabó Dezső professzort posztumusz a rendes tagjai közé fogadta,⁹⁴ e főművének második és harmadik kötete azóta sem jelent meg nyomtatásban.

⁸⁹ TÓTH Pál Péter, „Egész pályámat kisebbségi indulásom szabta meg”, Beszélgetés Niederhauser Emil akadémikussal, *Magyar Tudomány* 100 (Új folyam 38), 11. sz. (1993): 1334–1335. Az Fehér Lajos visszaemlékezéséből is tudható, hogy a politikus 1945 után is tartotta a kapcsolatot egykori professzorával, sőt, a hatvanas évek elején még a debreceni lakásán fel is kereste az akkor már nyugdíjas Szabót, aki bevallotta neki, hogy az első világháború alatt a Galilei Kör aktív tagja volt. FEHÉR, Így történt... 112–113.

⁹⁰ Magyar Közlöny, A Magyar Népköztársaság Hivatalos Lapja 15, 98. sz. (1959): 847.

⁹¹ TÓTH Ferenc, *Makói temetők*, A Makói Múzeum Füzetei 83 (Makó: Makó város Önkormányzata, 1996), 14.

⁹² „A Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság közleménye”, *Magyar Közlöny, A Magyar Köztársaság Hivatalos Lapja* 76, 148. sz. (2006): 11628–11631.

⁹³ SZENDREY István, „Elhunyt dr. Szabó Dezső nyugalmazott egyetemi tanár”, *Hajdú-Bihari Napló* 23, 263. sz. (1966): 9.

⁹⁴ „Az MTA 1989. évi közgyűlésének határozata”, *Magyar Tudomány* 96 (Új folyam 34), 9. sz. (1989): 758–764.